

Ἀγαπητοὶ Κύριοι,

Ἐὰς στέλνω, κατὰ τὴν ὑπόθεσίν μου, γιὰ τὴν πλούσια καὶ ὑποδειγματικὴ πάντα σὺν εἰδός της «Ποικίλη Στοά» τὸ πεζογράφημά μου περὶ τοῦ ποιητῆ Δημητρίου Παπαρρηγοπούλου, γραμμένο ἐπίτηδες γιὰ τὴν Ἐπιθεώρησίν σας, καθὼς κ' ἔνα ἀνέκδοτο ποιήμα μου. Θὰ περάσαν περισσότερ' ἀπὸ σαράντα χρόνια πὺν ὁ Παπαρρηγόπουλος, ὄλος νιάτα,

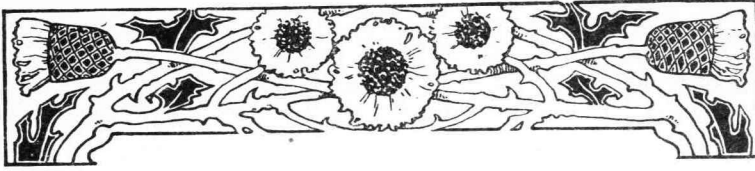
σ' ἔνα περιοδικὸ τοῦ καιροῦ του ἔκρινε καὶ σχολίαζε τοὺς δημοτικοὺς στίχους τοῦ Βαλαωρίτη, τὸ «Διάκο» καὶ τὸν «Ἄστραπόγιαννο», μετὰ τὴ γλώσσα πὺν ἀποκλειστικὰ κυριαρχοῦσε στὴν πεζογραφία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης· μετὰ τὴν καθαρεύουσα. Κ' ἔρχομ' ἐγὼ, ἀναποδογυριστὴς τοῦ καθιερωμένου κανόνα, νὰ κρίνω καὶ νὰ σχολιάσω τὴν καθαρευουσόγλωσση ποίηση τοῦ τραγουδιστῆ τοῦ «Φανοῦ τοῦ Κοιμητηρίου Ἀθηνῶν», μετὰ τὴ γλώσσα τοῦ Βαλαωρίτη. Ἔτσι ἀλλάζουν οἱ καιροί.

Φλεβάρης τοῦ 1913

Μετὰ χαιρετισμοὺς ἐγκάρδιους

Κωστέμης Παλαμάς

* ΕΝΑΣ ΛΕΟΠΑΡΔΙΚΟΣ ΠΟΙΗΤΗΣ *

Καθώς θὰ ἔλεγε ὁ Καρλαίλ, τὰ παλιὰ ρούχα, ὅταν πολὺ στενέφουν, βγάζονται καὶ πετιοῦνται καταφρονετικά. Ὅμως ἔρχεται μέρα καὶ κοιτάζονται προσεχτικώτερα· βλέπουμε τότε πὼς καλὰ δουλέψανε στὸν καιρὸ τους, καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ στοχαστῆ πὼς βαλθῆκανε πολὺ γλήγωρα στὸ ράφι.

ΣΠΕΝΣΕΡ (Εἰσαγωγή στὴν Κοινωνιολογία)

ΣΑ στὴ ζωὴ τὰ ἔχω ἀπὸ καιρὸ λησμονημένα, συχνὰ μοῦ παρουσιάζονται στὸν ὕπνο καὶ τὰ ξαναζῶ. Ἐκεῖ ποῦ τίποτε δὲν ὄνειρεύομαι ἀπὸ τὰ τωρινὰ μου, ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα τῆς ὑπαρξῆς μου, οἱ ἀγάπες ποῦ παιδιὰ ἀγάπησα, οἱ τόποι ποῦ περπάτησ' ἀπὸ δέκα ἕως δεκοχτῶ χρονῶ παλληκάρη, τρέφουνε πλούσια τῆς νύχτας μου τὰ ὄνειρα. Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει μὲ τοὺς φιλολογικούς μου ἔρωτες.

Ἐκεῖ ποῦ μὲ γιομίζει δλόκληρον ὁ *Σολωμός*, ἀξαρνα τὰ χεῖλη μου ἀνοίγονται νὰ γλυκοφιθυρίσουν δλόκληρες στροφές ἀπὸ τὸ «*Γοργὸν Τέρακα*». Κ' ἐκεῖ ποῦ περνᾶνε καταφρονετικά οἱ στοχασμοὶ μου ἀπὸ κάθε τι ποῦ φανερώνεται σουτσικά, δηλονότι ρητορικά καὶ δημοσιογραφικά καὶ περισσότερο πεζολογικά στὴ νεοελληνικὴ ποίηση, μπορεῖ νὰ σταματήσω τὸ νοῦ μου, ὄχι ἀσυγκίνητα, στοὺς δεκαεξασύλλαβους τοῦ «*Περιπλανωμένου*», κι ἄς τρέχουνε πάντα μ' ἕνα τρόπο ἀτελειστικά τουμπανοχρυστικό, καὶ νὰ ξαναγυρίσω καθάλλα ταξιδεύοντας, ἀπάνου σ' ἕνα ἐξάστιχο τοῦ *Παράσχου*, στὶς κητρινοσιμένες πρασινάδες μακρυσμένου καιροῦ. Γιατὶ ἀπὸ παιδιὰ ἑφτά χρονῶν ἴσα μὲ τὰ ὑπερπνήντα μου χρόνια ἕκαμα σὲ κάθε λογῆς γάνια σταθμούς πολλοὺς μὲ καραβάνια λογῆς, κ' ἔπλεξα λογῆς φιλίες. Ἡ ποιητικὴ θρησκεία δὲ θέλησε νὰ μοῦ τάποκαλύψῃ τὰ μυστικά της παρὰ μὲ καιρὸ καὶ μὲ κόπο καὶ ἀγάλια ἀγάλια κι ἀφοῦ μὲ σταμάτησε σὲ ὅλους τοὺς βωμούς τῆς λατρείας ποῦ ὑψώνονταν ἐδῶ κάτου στὴ χώρα μας, καὶ στοὺς πιδ κακόφτιαστους. Καὶ δὲ γίνονταν ἀλλοιώτικα. Γιὰ νὰ πληρώσω τὸ μικρὸ μου ἢ τὸ μεγάλου μου προορισμὸ εἶταν ἀνάγκη νὰ ἔρθουνε τὰ πράγματα καθὼς ἦρθανε.

Μολαταῦτα τὸ σταμάτισμά μου μπροστὰ στὶς φωνές ποῦ μὲ συγκινοῦσαν ἀπὸ δέκα ἕως εἴκοσι χρονῶν, καὶ ποῦ τώρα ἡ ὀρμησμένη σζέψη μου τίς βρῖσκει ὄχι καὶ τόσο μουσικές, δὲν πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ μ' ἐπιχειρήματα κανενὸς μαθηματικοῦ νοῦ· ὁ νοῦς ὁ ἱστορικός ἄς τὸ κρίνῃ μὲ τὴ βοήθεια τῆς ψυχολογικῆς παρατήρησής. Ἡ ἱστορία εἶναι κατὰ ποῦ παλιώνει, ποῦ ἀλλάζει καὶ ποῦ μετριέται μὲ τὸν πῆχη τοῦ σχετικοῦ. Μόνο γιὰ ἕνα μέσα στοὺς νεανικούς μου τοὺς θαυμασμούς, μόνο γιὰ ἕνα μπορῶ νὰ πῶ πὼς ἀντέχει ἀκόμα καὶ ὅταν παίρνω νὰ τόνε ζυγιάσω μὲ κάποια ζυγαριὰ καιλαισθητικῆ. Εἶναι ὁ *Δημήτριος Παπαρηγόπουλος*. Τὰ ταχυδαχτυλογραφικά τὰ κατορθώματα, τὰ συνοπτικά καὶ τὰ δογματικά τῶν κριτι-

κῶν, τῶν κατήδων οἱ φετφάδες, μάλιστα γιὰ ἔργα τῆς φιλολογίας μας, τῆς ἀκοίταχης ἀκόμα καὶ βιαστικά καὶ μισὰ ξετασμένης, δὲ μ' ἐνθουσιάζουν καὶ πολὺ. Ὁ κριτικός, τῶν καθιερωμένων ξαναξεταστής καὶ ταξιθέτης, τῶν ἀκοίταχτων ξεσκεπαστής, εἶναι, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ἱστοριογράφος. Πολλὰ πράγματα, καὶ γιὰτι μόναχα ὑπάρχουσε κ' ἐνεργοῦνε, ὑπάρξανε κ' ἐνεργήσανε, καὶ ξεχωρήσανε κ' ἐπηρεάσανε, κάτι θὰ εἶναι. Πρέπει πρῶτα νὰ τὰ κοιτάξουμε, νὰ τὰ προσέξουμε, νὰ τὰ ψάξουμε, νὰ τὰ καταλάβουμε, κ' ὕστερα νὰ μιλήσουμε γιὰ κείνα, σύμφωνα μὲ τὸ κέφι μας. Ἀλλοιώτικα, δὲ γίνεται τίποτε.

Ἀνάμεσα στοὺς ποιητὲς ποὺ κρατήσανε στὴν Ἀθήνα τὰ σκῆπτρα τοῦ τραγουδιοῦ ἀπὸ τὰ 1865 ἴσα μὲ τὰ 1873, ὁ Παπαρρηγόπουλος ξεχωρίζει. Τὸ μεγάλο ἐλάττωμα τοῦ καιροῦ του τὸ ἔχει, μὲ τὸ παραπάνου. Κακόγλωσσος καὶ κακόμορφος. Κάπου ἔγραψ' ἄλλοτε γιὰ τὴ γλώσσα του πὼς εἶναι ἀσύστατη σάν ἀπὸ ζυμᾶρι, καὶ πὼς τὰ ποιήματά του εἶναι πιὸ πολὺ σημειώματα γιὰ ποιήματα ποὺ πρόκειται νὰ γίνουν. Ἡ καθαρεύουσα τοῦ Παπαρρηγοπούλου δὲν εἶναι ἡ μαρμαροσκαλισμένη κομπογραφία τοῦ Ραγκαβῆ, δὲν εἶναι ἡ φροντισμένη ψυχρολογία τοῦ Βλάχου, δὲν ἔχει τὸ ρομαντικὸ ψευτογνάρισμα τῆς Παρασχίζης, οὔτε τὴν ἄχαρη ἀλγυγισιὰ τῆς Βασιλειάδικης γλώσσας. Εἶναι κάτι πολὺ δημοσιογραφικὸ καὶ πολὺ ἀπεριποίητο. Θεματογράφημα μαθητῆ ποὺ δὲν τὰ βγάζει πέρα, οὔτε ποὺ πολὺ φροντίζει νὰ τὰ βγάλῃ πέρα.

Ἡ ἴλαρά σου, Ὅμηρε, καὶ εὐλαβὴς καρδιά
ποικίλα παραδόσεων οὐνητόνιματα λαβοῦσα,
τὸν Ὀλυμπον ἀνέπλασε παρὰ τῆ κοινωνία..

Ἡ ἡχὸς αὐτῆ δὲν ψάλλει
πλέον ἄσμα τεθλιμμένων
ἀντηχοῦσιν ἄλλα κάλλη...

Ἄλλ', Ὅρφεῦ, σοιὰ ὡς εἶναι,
διεγείρει φοβίην τώρα,
πᾶσ' αἱ χάριτες ἐκεῖναι
ἔπεσαν, τῆς γῆς βορά...

Καταθέλει τὰς αἰσθήσεις
καὶ τὸν ὕπνον προκαλεῖ,
ὕπνον λίαν ἐντελεῖ,
Καὶ δὲν ἐξυπνώμεν πλέον.

Γενοῦ συνδόνη εἰς ἡμᾶς καὶ ὁ σταυρὸς σου μνημα

καὶ ἄλλα χίλια τέτοια.

Ἀλλὰ τίς περισσότερες φορές τὴ φτώχεια τῆς μορφῆς τὴν ἀποσκεπάζει. χυτὴ ἀπάνου τῆς, ἢ ἔντονη ζωὴ τῆς ιδέας. Καὶ τότε ἡ παπαρρηγοπουλικὴ ποίηση μοιάζει μὲ κάποια πρόσωπα σάν εὐλογοκομμένα καὶ κακόφτιαστα ποὺ εἶναι τόσο ἐκφραστικά τὰ μάτια τους καὶ τὰ μιλήματά τους τόσο σημαντικά.

ὥστε προβάλλουν ὁμορφα μπροστά σας κάθε φορά πού σᾶς ἀντικρύζουν και πού σᾶς κουβεντιάσουν. Ὁ *Παπαρρηγόπουλος* εἶναι ποιητής με χαρακτήρα, πέρα ὡς πέρα και μήπως ὁ χαρακτήρας δὲν εἶν' ἐν' ἀπὸ τὰ πρόσωπα πού ντύνεται ἡ θεία ὁμορφιά; Φιλόσοφος ποιητής, εἶτε πλαταίνει και φέρνει τὰ δικὰ του βάσανα ἴσα με τὰ σύνορα τοῦ κοσμικοῦ, εἶτε φορτώνεται στοὺς ὤμους του τὰ κοσμικὰ βάσανα, μοιρολογώντας τα σὰ νὰ εἶτανε δικὰ του. Τὰ τραγούδια του σφραγισμέν' ἀπὸ τὴν ἴδια μαυροκόκκινη σφραγίδα τοῦ πεσσιμισμοῦ πού δίνει στὸ ἀσύμμετρα γραμμένο και σκόρπιο ἐδῶ κ' ἐκεῖ ἔργο του ἐνότητα κ' ἐκφραστική συμμετρία· κ' ἔτσι τὸ ἔργο του ξεχωρίζει ἀπὸ τᾶλλα τοῦ καιροῦ του, παιδιὰ μιᾶς σκέψης πρόχειρης και παρδαλῆς. Ἡ εὐλικρίνεια, ἡ ἀλήθεια, τὸ ζωηρό, ἀπροσποίητο, σοβαρὸ και σὰν ἀπὸ κάποιο ἠθικὸ βᾶθος κινημένο αἶσθημα, τοῦτο μόνο, και γυμνὸ ἀπὸ τῆς τέχνης τὴν ἀτίμητη χάρη, ἀπὸ τὴν πλαστικὴν ἐντέλεια ἐκεῖνη πού ἐξασφαλίζει τὴν ἀθανασία τῶν μεγαλόπνοων ἔργων, φτάνει γιὰ νὰ τὴν κάμη συμπαθητικὴ τὴν ποίηση τοῦ *Παπαρρηγοπούλου*· ποίηση πού ἀνθίσε και ξάνθισε τόσο γοργά, μήτε δέκα χρόνια ὡσταὰ μπόρσε νὰ κλείση, ποίηση ἀνθρώπου πού ξαφνικὰ πέθανε, τριάντα χρόνων μόλις, φτάνει γιὰ νάγαπηθῆ, και μ' ὄλες τὶς σημαντικὲς τῆς ἀτέλειες, και ἀπὸ ἓνα ποιητὴ σολωμολάτρη καθὼς ἐγώ.

Ἄμεσως ἀπὸ τοὺς πρώτους στίχους τῆς πρώτης ποιητικῆς του συλλογῆς φανερόνεται ὁλόβολος:

*Εἰς μάτην ἐπεζήτησα παντοῦ τὴν εὐτυχίαν,
δὲν εἶδον εἰμὶ στεναγμὸν και πόνον και πικρίαν,
ὅσας καρδίας ἔθεξα παλμὸν δὲν εἶχον ἓνα,
και αἶσθ' ὑπὸ τὴν καλλονὴν ἐπήρχον κεκρυμμένα.*

Στὸ κακογραμμένο τετράστιχο τοῦτο βρίσκεται συνοψισμένη ὅλη ἡ ποίηση και ὅλη ἡ ποιητικὴ τοῦ *Παπαρρηγοπούλου*. Ἡ γλωμί, ὠμή, και ἀσκημάτιστη φραγκόγλωσσα· και μαζύ, ἀκέρια σχεδόν, ἡ φιλοσοφία τῆς ἀπαισιοδοξίας. Ἡ ζωὴ, δυστυχία. Παντοῦ ὁ πόνος. Οἱ ἀνθρωποὶ ἀδιάφοροι, ἄκαρδοι. Ἡ ὁμορφιά, ἀπάτη· προσωπίδα τῆς ἀσκήμιας. Ἡ Μοῦσα τῆς ἀπελπισίας και τοῦ θυμοῦ· ἡ βλαστήμια, ὕστερ' ἀπὸ τὸ βόγγο. Ὁ ποιητής, ὄχι βέβαια Λεοπάρδης. Τί λέτε, κύριε Καμπάνη; Τοῦ λείπουνε πρὸς τοῦτο σημαντικὰ στοιχεῖα. Τοῦ λείπει κάποιος στωϊκὸς συγχατημὸς, μιὰ καρτεριά, μιὰ περηφάνια, ἓνα δυνατὸ φανέρωμα τοῦ ἠθικοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι τοῦ Κόσμου τοῦ ἀνήθικου γύρω του· ἓνας βαθμὸς γαλήνης και μέσα στὴν ποσότητα τοῦ παραδαρμοῦ. Τοῦ λείπει ἀπάνου ἀπ' ὅλα και πῶ πολὺ ἡ μαστοριά τοῦ στίχου και τῆς γλώσσας. Ὅμως κ' ἔτσι, ποιητής, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, λεοπαρδικός, θυμίζει, ἐδῶ κ' ἐκεῖ, τὰ μεγάλα ἠρωϊκὰ και σαραχτικὰ ξεφωνητὰ τοῦ Λεοπάρδη, τοῦ Λενάου, τῆς Ἀκκερμαν, τοῦ Βινύ. Ὁ *Ἐμμανουὴλ Ροῦδης* συγγρῖνει κάπου τὸν *Παπαρρηγόπουλο* με τὸ *Βωδελαιρ*. Μὰ δὲ βλέπο τίποτε σχεδόν πού νὰ δικαιολογῆ τέτοια σύγκριση.

Τῆς γενικώτατης ιδέας τοῦ πρώτου τετράστιχου πού σημείωσα ξετυλίματα εἶναι οἱ δύο του συλλογές, *Ποιήσεις*, *Ὄρφεὺς και Πηνυαλιών*, ἡ *Ἀγορά* και τόσοι ἄλλοι στίχοι του, ἐδῶ κ' ἐκεῖ σπαρμένοι στὰ περιοδικὰ. Και μέσα στὸ φιλοσοφικὸ του πεσσιμισμό μιὰ ὄραία ρωμαντικὴ ἀπελπισιὰ ἐρωτοχτυπημένου, κατὰ τὸν τρόπο τοῦ Μυσσέ (κοίτα τ' *Ὄνειρο* μέσα στὴν *Ἀγορά*)· και μιὰ μεγαλόφωνη «ὁμολογία πίστειος» σὰν ἐμπνευσμένη ἀπὸ Ρουσσώ, πρὸς τὸ αἶσθημα τὸ παντοδύναμο, πού

βρίσκειτ' ἔξω και κείθε ἀπό κάθε κανόνα και βαραινει πιό πολὺ κι ἀπ' ὅλα τὰ κοι-
νωνικά συμβόλαια. Τέτοιο, στὴν Ἄγορά, τὸ ποίημα πρὸς τὴ Φαίδρα :

Οὐδείς σ' ἐννόησεν. Οὐδείς ἐνόησε τὴν βίαν
τοῦ ἐνοικοῦντος ἔρωτος τὰ βάθη τῆς ψυχῆς σου ...
Ἔρως ἀθέμιτος! Ἄλλὰ δὲν ἔχει ἡ καρδιά
θεομῶς, δὲν ἔχει ...
ὦ! βέβαια. Τὴν ὁμαλὴν ἀγάπην ἐννοεῖτε ...
Τοῦ πλήθους ποῖν συγγράψετε τὴν ὄρεξιν ζητεῖτε ...
Οἱ ποιηταὶ εὐόριζαν τὸν Βύρωνα, και ὅμως
τὴν Παριζιαν του ἐγὼ ἀναγινώσκω κλαίον,
και εἰς ὑπάρχει ἀληθῆς ἐπὶ τοῦ κόσμου νόμος,
τὸ αἶσθημα ...

Στίχοι γυμνοί, ἀπλαστοί, πού κρατᾶνε τὰ σημάδια τῶν πρώτων ὑλικῶν μεσ' ἀπὸ
τὰ ὅποια παρτήσανε, κ' ἔχουν ἀκόμ' ἀπάνου τους τὴ λάσπη τὴν πεζολογική. Μὰ
κ' ἔτσι, δὲν ξέρω γιατί, στίχοι, πού χωρὶς νὰ θέλης, ξεχνᾶς τὰ μέτρα σου και τὰ
σταθμὰ σου μπροστά τους, και τοὺς ἀκούς, σὰ νὰ ἐρχονται νὰ σοῦ ποῦνε κάτι
πού πραγματικά στάθηκε, κάτι πού εἶναι ἄξιο νὰ τὸ προσέξῃς.

Δὲν ἔχω μπροστά μου τὴν ὥρα τούτη τὰ βιβλία τοῦ ποιητῆ γιὰ νὰ τὰ ξεφυλ-
λίσω. Σημειῶνω ὅτι μοῦ ἔρχεται στὴ θύμησιν. Ἀπὸ τοὺς τίτλους κάποιων στί-
χων νοιῶθει κανεὶς τὴ συγκίνηση τοῦ Παπαρηγοπούλου μπροστά στίς γενικὲς
ιδέες. — Δὲν θέλω δόξαν — Ὁ πρώτος ἔρως — Ὁ τελευταῖος ἔρως — Ἡ γυνή — Ἡ
φιλάρεσκος — Οἱ ποιηταὶ — Πρὸς τὸν ἥλιον — Μαγδαληνή. Μερικά ἀπὸ τούτα
θυμίζουνε κάποιες ψυχολογικὲς ἀνάλυσεις τοῦ Sully Prudhomme, ἀκόμα και μὲ
τὴν κάποια, σὰν ἄτονη, χλωμάδα τῆς μορφῆς. Οἱ Ποιηταὶ φιλοδοξοῦνε νὰ μᾶς
δεῖξουν ἀπάνου ἀπὸ μιὰ ψηλὴ κορφή πού μᾶς ἀνεβάζουν, τῶν ἀνθρώπων γενεῶν
τὸ πέρασμα, γονατισμένον μπροστά στά μεγάλα, ὅμως ἄφραστα, ἰδανικά πού κρα-
τᾶνε στά χέρια τους, δικὰ τους πλάσματα, οἱ ἀθάνατοι τραγουδιστές· και μέσα
στοὺς ἀθάνατους αὐτοὺς, δυὸ τρισεγγάλοι, πατέρες τῶν Ὀλυμπων και τῶν Ἐδέμ,
κ' Ὀμηρος και ὁ Μωϋσῆς. Τὰ λατρεύουν τὰ ἰδανικά ἐκεῖνα οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ
οἱ ἐκεῖνα πηγὲς τῆς δυστυχίας και τῆς ἀτελεισιᾶς μέσα στὸν καταραμένο κόσμο.
Ὁ Ὀλυμπος, παρὰ πολὺ ὠραῖος, προστάτης τῆς χαρᾶς, φανταστικὸς παράδεισος,
ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. «Εἰς ποῖον θὰ διηγηθῆ ἡ θλίψις τὰ δεινὰ της;» Ἡ Ἐδέμ.
Ἄλλὰ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς τὸν ἐδίωξε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν παράδεισο, τοῦ ἔκλεισε
τίς πόρτες, κι ἀπὸ τότε ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἀναθεματισμένος, ὁ αἰώνιος ἐξόριστος.
Ὁ ἄνθρωπος... Νὰ και τέσσερες καλὰ συνθεμένοι στίχοι, κρουστοί, σχεδὸν ἄψογοι:

Τὸν τάφον του ὁ ἄνθρωπος γεννᾶται ὅπως σκάφη,
ράπτων τὸ σάβανον αὐτοῦ τὸν βίον ἀναλίσκει,
ἢ παρῶξίς του πρὸς στιγμὴν ἐπὶ τῆς γῆς θ' ἀστροφᾶν,
διπλοῦται εἰς τὸν θάνατον, και θνήσκει, θνήσκει, θνήσκει.

Στίχοι γιὰ νὰ σκαλιστοῦνε στὸ βᾶθρο πού θὰ στυλῶνεται ἀπάνου του σπαρα-
χτικά και τεράστια συμβολισμένο τὸ ἄγαλμα τοῦ Πεσομισμοῦ.

ὦ ἀδελφοί μου, κλαῦσατε, δὲν ἐπιστρέφει πλέον,
δὲν ἐπιστρέφει ἢ ἐλπίς τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης,
ἐν φάντασμα διέσχεται τὴν οἰκουμένην κλαῖον,
ἢ Ἐπιστήμη, ὁ πατήρ ὁ μέγας τῆς ἀδύνης*

* Παρατηρήθηκε και γιὰ τὰ «Φιλοσοφικά ποιήματα», τῆς Ἀικεραμ πὺς γιὰ νὰ τελειώ-
νουν οἱ στίχοι τῆς μὲ μιὰ μεγαλόφωνη κραυγὴ ἀσύγκριτη, πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ σκοντάψῃ
πρῶτα σὲ περιττὰ παραγομισματα.

Ὁ χαρακτηριστικὸς αὐτὸς πεσσιμισμὸς τοῦ ποιητῆ ἐκδηλώνει ἐντονώτερα, παθητικώτερα, στὴν ἀντίληψιν τοῦ ἔρωτα, στὴν ἰδέα τῆς γυναίκας. Κάθε φορὰ πὸν προσφωνεῖ ὁ ποιητὴς τὸν ἔρωτα, δὲν κάνει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ ζωγραφίξῃ μέσα σὲ ζοφερὸ βάθος ἓνα ρομαντικὸ φάντασμα πὸν μόλις ξεχωρίζει μέσ' ἀπὸ τὸ βάθος τῆς εἰκόνας καὶ πὸν χάνεται μέσα σ' αὐτό, κάτι σὰν τὸν ἄγγελον τοῦ πόνου τὸ χαρασμένο ἀπὸ τὸ Γκύζη, θὰ λέγαμε, ἂν ἤξερε ὁ ποιητὴς νὰ δώσῃ στὸ σχέδιον

✱ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ✱

(Κατὰ τὴν μόνην διασωθεῖσαν πιστοτάτην τελείως δ' ἀγνωστον φωτογραφίαν του)

του τὴν ἀπαλὴ ἑλληνικώτατη χάρι, μαζὺ ἀρρωστημένη καὶ δυνατὴ, τῆς γραμμῆς τοῦ ζωγράφου:

*Ἔρωσ, πομφόλυξ τις ματαία
ἀποάγμονος εἰσισθησίας,
ἔρρε, σκιά γιγαντιαία
τοσοῦτων πόθων τῆς καρδίας.*

*Ὁ ἔρωσ, τέκνον τοῦρανοῦ καὶ τῆς μελαγχολίας,
ὦ σφιγξ προτεινούσα διπλοῦν γριψῶδες προσώπειον,
τὸ ἀπειρον καὶ τὸ μηδέν, τὸ μῆγμα καὶ τὸν βίον,
φαιδρὸς τῆς λήθης ἀδελφὴ καὶ τῆς ἀπελπισίας...*

*Εἰς τὴν ἀγκάλην τῆς Νεότητος ὁ Ἔρωσ ἐκοιμήθη,
ὁ ἄθροπος μ' ἐν φίλημα εἰς οὐότος ἐγεννήθη...*

Τοῦ Ἔρωτα ἡ δολερὴ προξενήτρα, ἡ γυναίκεια Ὁμορφιά, γιομίζει τοὺς στίχους τοῦ *Παπαρηγόπουλου* μετὰ τοῦ φαρμακιοῦ τὸ βόγγο καὶ μετὰ τὸ βουΐσμα τῶν ἀναθεμάτων. Ὁ ρομαντικὸς μισογυνισμὸς τοῦ ποιητῆ τοῦ «*Πυγμαλίωνα*» μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μετὰ τὸ μισογυνισμὸ τοῦ Εὐριπίδη, πρῶδρομου μιᾶς ρομαντικῆς τέχνης ἀνάμεσα στοὺς κλασικοὺς:

*Ἡ γυνή! ἀλλὰ καρδιά
εἰς τὰ στήθη της δὲν ἀλλεῖ
κατοικεῖ ἢ προδοσία
ὑπὸ δέρμα ἀπαλόν,
εἰς τὸ ὄμμα τὸ δειλὸν
κατοικεῖ θανάτου ζάλη.*

Μὰ τέτοια σύγκριση θὰ μᾶς ἔφερε μακρύτερα καὶ ἀπ' ὅ,τι βλέπει τὸ πρόχειρο τοῦτο σημείωμα.

Σπάνια εἶναι στὸν *Παπαρηγόπουλο* τὰ δείγματα μιᾶς στοργῆς καὶ τρυφεράδας μπρὸς στὴ γυναίκα, καὶ ἀκόμα σπανιώτερος ὁ γυναικολάτρης ἐνθουσιασμός. Τὸ «*Ἀπόρητον*», τὸ ποίημα τῆς ἀγνῆς, ἰδανικῆς καὶ βουβῆς σάν τὸν τάφο ἀγάπης εἶναι κάτι ἐξαιρετικόν, καὶ μάλιστα θυμίζει ἀρκετὰ ζωηρὰ τὸ περίφημο σονέττο τοῦ Arvers «*Mon âme a son mystère*»...

*Τὴν εἶδα μόλις, καὶ ἔκτοτε ἠγάπησα ἐκείνην,
εἶναι πολὺ τὸ αἶσθημα, κανεὶς δὲν θὰ τὸ μάθῃ,
εἰς τῆς ψυχῆς μου κρύπτεται περιλυσον τὰ βάθη,
τὴν ὑπερτάτην ἐνδυθὲν σιωπηλὴν γαλήνην.*

Στὸ ποίημα «*Ὁ πρῶτος Ἔρως*» ἡ ἀνάμνηση τῆς πρώτης ἀγάπης μᾶς υποβάλλεται μέσα σὲ μιὰ θρησκευτικὴ συγκίνηση:

*Τίς οἶδε τί ἀπέγινεν ἐκείνη ἡτις πρώτη
προσέγγισε τὰ χεῖλιά της εἰς τὰ θεράμια μου χεῖλιά,
ἐκείνη ἡτις τῆς ψυχῆς ἐσκέδασε τὰ σκοτάδι,
τὸ ἄνθος τῆς νεότητος, ἡ παιδική μου φύλη...*

Καὶ ἀφιερώνεται στὴ δύναμη τῆς μνήμης τετράστιχο ἀπὸ τὰ ὠραιότερα ποῦ γέννησε ὁ φιλοσοφικὸς λυρισμός:

*Ὡ μνήμη, πόσους ἄνευ σοῦ θὰ εἴχομεν θανάτους!
Μυστηριώδης γέφυρα εἰς τῶν ἐτῶν τὸ χάσμα,
συνδέεις μετὰ τὸ ἔαρ μας τοὺς χρόνους τοὺς ἐσχάτους
καὶ ἀντιχεῖς ἐπὶ μαζὸν σιγήσαν ἤδη ἄσμα.*

Ἐδῶ καὶ δεκαπέντε χρόνια, καὶ σὲ καιροὺς ἡρωϊκῶν πολέμων τοῦ δημοτικοῦ κατὰ τῶν ἀναμιζῶν καθαρευουσιάνων, πόσο συμπαθητικὰ μᾶς τοὺς ἀπάγγελνε, καὶ φανατικὸς τότε δημοτικιστῆς, ὁ *Καμπύσης* τοὺς στίχους «*Παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ ρυακίου*», τραγοῦδι ἀπὸ τὰ σεμνότερα ποῦ δόθηκε νὰ τραγουδηθῆ τῆς βαθυστόχαστης Μούσας τῆς σιωπῆς:

*Παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ ρυακίου
ἀνεπανόμεθα ἢ σελήνη
πλήρης ἀνέτελλε μυστηρίου
καὶ ἦσαν ὅλα φαιδρὰ γαλήνη.*

Ἐγὼ δ' ἠτένιζον ἐσιγῶμεν,
ἀλλ' ἢ ἑσπέρα σαφῶς ἐλάλει,
αὐτὴ μᾶς ἔλεγεν: ἀγαπῶμεν,
αὐτὴ ἐν φίλημα προεκάλει.

Ἄλλὰ τὸ φίλημα δὲν ἐδόθη,
δὲν ἐταράχθη ἢ ἠρεμία,
παρῆλθον ἄφωνοι τόσοι πόθοι
καὶ τοὺς ἐκάλυπεν ἡ οὐραία.

Ἄλλὰ ὁ τόνος πού κυριαρχεῖ πέρα πέρα στὴν ποίηση τούτη, ἡ ἀντιστροφὴ πού ξαναγυρίζει σὲ κάθε τῆς στροφῆς, εἶναι ἀπὸ παράπονο, ἀπὸ μίσος, ἀπὸ εἰρωνεία, ἀπὸ καταφρόνηση, ἀπὸ διαμαρτύρηση, εἶναι τὸ ἀνάθεμα ἐναντίον τῆς γυναίκας πού σαρκώνει καὶ πού συμβολίζει κάτου ἀπὸ τὴ γοητευτικὴ τῆς θεωρίᾳ τὴν ἀπάτη καὶ τὸ ψέμα. Κοιτάχτε τὸ *Ὀνειρο*, τὴν *Ἀπιστον*, τὴ *Μάρω*, τὸ *Ἀσμάτιον*, τὸν *Πυγμαλίωνα*, τὸν *Κλέωνα*, τὴ *Φιλάρεσκον*, τὸ ἔλεγειο «Εἰς τὸν θάνατον τῆς Ἀμαλίας Λινδερχμάιερ», τὸ πλούσιο, κατανυκτικὸ καὶ μεγαλόπρεπα παθητικὸ *«Μεσονύκτιον»* πού νικηφόρα ὁ ποιητὴς ἀγωνίστηκε μ' αὐτὸ νὰ φτάσῃ τοὺς ἐπισημότατους πολύτροπους ψάλτες τῆς ἐρωτικῆς ἀπαισιοδοξίας. Μέσα στὰ κομμάτια αὐτά, σκόρπια στὰ βιβλία τοῦ *Παπαρρηγόπουλου*, καὶ δυσκολοεύρετα στὰ περιοδικὰ καὶ στὰ ἡμερολόγια τοῦ καιροῦ ἐκεῖνου, ξανοίγεται ἡ γυναίκα ἢ «πικρότερον ὑπὲρ θάνατον» τοῦ βιβλικοῦ πεσσιμιστῆ, ἢ ἄρρωστη καὶ ἢ ἀκάθαρτη, ἢ ἄκαρδη καὶ ἢ δολοπλόκα, καὶ ἀντιγαλιένται, καὶ μ' ὄλο τὸ ἄτονο τῆς καθαρῆς σφαιρῆς, οἱ αἵματοστάλαχτοι θεῖνοι τῶν μισογύναικων ποιητῶν, ἀρχαίων καὶ νέων, ἀπὸ τὸν Ἐκκλησιαστή, τὸν «ἐγκαρτερικὸν αὐτὸ Σοπερχάουερ» καθὼς τὸν λέει ὁ Ρενάν, ἴσα μὲ τὸ Λεοπάρδη. Καὶ τούτων ὄλων ἡ συγκεφαλαίωση στὴν ἐντέλεια, ἐν ἀπὸ τὰ πιὸ πικροστάλαχτα καὶ τὰ πιὸ εὐτυχημένα στὴν ἐχτέλεση ποιήματα εἶναι *«Ἡ γυνή»*. Τὸ ποίημα τοῦτο μονάχα μὲ τὸν *«Σαμψὼν καὶ τὴ Δαλιδά»*, τὸ περίφημο ἔργο τοῦ Alfred de Vigny, τοῦ μεγάλου ποιητῆ τοῦ φιλοσοφικοῦ ἀπελπισμοῦ, θὰ μπορούσε νὰ παραβληθῆ: μάλιστα σὲ πολλὰ τὸ θυμίζει τόσο πού θὰ ἔλεγεσ πὼς ὁ *Παπαρρηγόπουλος*, ἀπὸ τοὺς σπάνιους τοῦ καιροῦ ἐκεῖνου λογοτέχνης τοὺς γνωρισμένους πλατύτερα μὲ τὸ δυτικὸ πολιτικὸν, τὸ εἶχε στὸ νοῦ του ζωηρὰ κάπως, ὅταν ἔγραφε τὴ *Γυναίκα*. Τὸ ποίημα τοῦτο, δημοσιευμένο λίγο πρὶν πεθάνῃ ὁ ποιητής, ἀπὸ τὰ στερνὰ καὶ τὰ ὠριμώτερα τῆς τέχνης του, δὲν περιέχεται σὲ καμιὰ συλλογὴ του, καὶ σὲ καμιὰ ἔκδοσιν τῶν ἔργων του ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατό του. Εἶναι σὰν ἀνέκδοτο, καὶ κρατῶντας το ἀπὸ χρόνια στὴ μνήμη μου, τὸ ξαναδίνω σήμερα πρῶτος ἀξέριον:

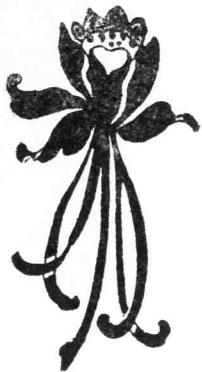
Ἔχει ἀνάγκην ὁ ἀνὴρ ἐρώτιον καὶ θεοπέας
καὶ φορίσων ὄνειροπολεῖ τῆς γυναίκος τὰ χεῖλη,
ὅπου ροφᾷ τὸ φίλημα τὸ πλῆρες γοητείας·
Πᾶν ὅ,τι πλάττει εἴμορφον ἢ φῶσις ἢ ποικίλη,
πᾶν ὅ,τι οἶστρος ἐπλάσσε ποιητικῆς ὁδύνης,
τὰ ἄνθη καὶ ἢ ποίησις κ' ἢ μουσικὴ ἀκόμα,
εἶναι ὡχρὰ ἐνώπιον τῆς καλλονῆς ἐκείνης
ἐν ἧ κυκλοφορεῖ ζωὴ, ἐν ἧ λαλεῖ τὸ ὄμμα.

Εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἀνδρὸς ὁ ἔρωσ ἐνετέθη,
ὡς εἰς τὸν ἥμιον τὸ φῶς· ἀνευ αὐτοῦ οὐραία
καὶ γοητεύουσιν αὐτὸν τῆς καλλονῆς ἢ μέθη,
οἱ ὄμοι ἐφ' ὧν χένεται ἢ κόμη ἢ πλουσία,

μακρὰ φιλήματα νυκτός, ταχεῖς παλμοὶ καρδίας,
ἐκφράσεις ἀνευ ἐννοιῶν καὶ πλήρεις αἰσθημάτων,
παράπονα καὶ δάκρυα μεσιὰ περιπαθείας,
καὶ θάλαπη στήθους φορτισσόντος καὶ ἔκστασις βλεμμάτων.

Ἔχει ἀνάγκην ὁ ἀνὴρ ἐρώτων καὶ θωπείας,
ὁπότεν κλαίη, ἀσπασμοῦ ἀνάγκην ἔχει μόνον,
ἢ τεθλιμμένη του ψυχῆ διωγῆ παραμυθίας,
κ' ἐν βλέμμα φήης γυναικὸς ἀπονεκροῖ τὸν πόνον.
Καὶ ὅσον εἶναι ἰσχυρὰ ἢ ἀνδρική καρδιά,
τοσοῦτον εὐχερέστερον κλονίζεται καὶ πίπτει.
Εἰς τὸν εὐρὺν ὠκεανὸν γεννᾶται τρικυμία
καὶ ἐπὶ δένδρων ἑρηλῶν ὁ κεραννὸς ἐνοσκήπτει.

Ὁ! ἡ γυνὴ τὴν δύναμιν αὐτῆς καλῶς γνωρίζει,
καὶ ἂν ἀπαποκρίνεται εἰς τὴν ἀγάπην ἦδη,
δὲν ἀγαπᾷ τὴν δύναμιν αὐτῆς ὑπολογίζει,
κ' ἐνῶ ὠχρὰ ἐξ ἔρωτος σὲ βλέπει, σὲ προοιδεῖ.
Ὅλοι τοιαῦται, πρόσεξε, ἐξαίρεσις καμμία,
ὄλοι τοιαῦται, ἀπατᾷ ἢ καλλονὴ ἢ τόση,
ἂν σὲ λατρεύσῃ πρὸς στιγμῆν, θὰ ἔλθῃ ἢ προῦσα
καθ' ἣν προδότου φίλημα Ἰούδα θὰ σὲ δώσῃ.

Ὁ Παπαρηγόπουλος εἶναι, καθὼς τὸ σημεῖωσα, ὁ ψάλτης τῆς μελαγχολίας. Τὸ πρῶτο ποίημα τῆς πρώτης τυπωμένης συλλογῆς του ἐπιγράφεται «*Στιγμαὶ Μελαγχολίας*». Ἡ μελαγχολία παρουσιάζεται, πρῶτα πρῶτα, Μοῦσα ἀπὸ τὶς ἐκφραστικώτερες τῆς νεώτερης ποιητικῆς πνοῆς. Ὁ ρωμαντισμὸς, ἐπίδειξη τοῦ ἀντικοινωνικοῦ πῖο πολὺ καὶ ἀνταρτικοῦ ἀτομισμοῦ, ξέχνημα τῆς αἰσθηματικῆς πῖο πολὺ ὑπερτροφίας, μέσα στὸν πόνο καθαρώτερα καθρεφτίζεται, καὶ ἀπὸ τοῦ πόνου τῆ βοῆ ἀντηχοῦνε τὰ ἐργαστήρια τῶν ποιητῶν τοῦ λεοπαρδικοῦ ἀπελισμοῦ. Ὅμως σὲ κείνον πού βλέπει τ' ἀντικείμενα στοχαστικώτερα κάτω, ὁ πόνος δὲν εἶναι θέμα πού χαρακτηρίζει ἀποκλειστικά τῆ νεώτερη ποίηση τοῦ πόνου τῆ σφραγίδα τὴν ξεχωρίζουνε τυπωμένη πότε ζωηρότερα, πότε πῖο μετρημένα, μὰ πάντα μὲ τὴ μαυρίλα τῆς, στάριστουργήματα τῆς ποιητικῆς τέχνης, παλιά καὶ νέα, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, τὸν Ἡσίοδο καὶ τοὺς Ἑλληνες τραγικοὺς ἴσα μὲ τὶς μέρες μας. Μπορεῖ νὰ λέῃ ὁ πόνος, καθὼς ὑπέροχα τὸ τραγουδᾷ ὁ Νίτσε. «πέραν καὶ τέλειων», μπορεῖ νὰ θέλῃ ἢ χαρὰ «τὰ βαθεῖα τὰ αἰώνια».* Δὲν εἶναι ὁ πόνος μονάχα ὅ,τι πῖο συγκρατητὸ καὶ ὅ,τι πῖο θετικὸ μᾶς δόθηκε νὰ ὑποφέρουμε στῆ ζωὴ μας· εἶναι καὶ τὸ αἶσθημα τὸ βαθύτερο, τὸ δημιουργικώτερο, ἢ βρῦση πού ἀναβρῦζει ἀπὸ τὸν κρουνοῦ τῆς καθαρώτερο τὸ νερὸ τοῦ τραγουδιοῦ: «Τὰ πῖο ὠραῖα τραγοῦδια μας εἶναι τὰ πῖο θλιμμένα» μᾶς εἶπε ὁ θεὸς Σέλλεϋ. Καὶ νομίζω πὼς δὲν ἔχει ἄδικο ὁ στοχαστικὸς ἐκεῖνος πού ὑποστήριξε πὼς οἱ Ἑλληνες ποιητὲς ἦταν ὄλοι μελαγχολικοί. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ποίηση μονάχα στὴν ἐξωτερικὴ τῆς ὄψη δείχεται γιομάτη εὐρωστία καὶ νιάτα· γελᾷ τὸ πρόσωπο, μὰ ἡ καρδιά πάσχει. Βέβαια πὼς ἡ μελαγχολία παίρνει μὲ τὸν Παπαρηγόπουλο τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σπληνικῆς βαργαστισίας καὶ τῆς βυρωνικῆς ἀηδίας, ὅπως διόλου ἔξω ἀπὸ τῆς κλασικῆς συμμετρίας τὰ σύνορα. Καὶ ὁ ποιητὴς τῶν «*Προαισθήσεων*»,

* Ὅμως καὶ ὁ ἴδιος ὁ προφήτης τοῦ «Ζαρουστρα» ἀφιέρωσε μεγάλωπρη φῶδι «*Στὴ μελαγχολία*».

καθώς ὁ ἰταλὸς διαλαλητῆς τῆς δυστυχίας, χαίρεται κι αὐτὸς κάποιες σύντομες στιγμές κάποιας γλυκειᾶς ἀόριστης ἐλπίδας μὲ λεπτὸ ἀνακουφιστικὸ χαμόγελο :

*Πόσον ἡ αὔρα προσφιλῶς τὴν ὄψιν μου θωπεύει! . . .
Ἡ φύσις πόσας εἰς ἐμὲ ἐλπίδας ψιθυρίζει!
Ὁ οὐρανὸς ὁ κνανοῦς μὲ βλέπει καὶ μὲ νενεῖ,
ὁ τάφος χαίρει καὶ αὐτὸς, ναί· καὶ αὐτὸς ἐλπίζει . . .*

Μὰ ἡ χορδὴ ποῦ γτυπᾶ σχεδὸν ἀδιάκοπα μᾶς φέρνει τέτοιους ἤχους :

*Ἠσθάνθητε τὴν ἀμετρον ἐκείνην ἀθηνίαν,
ἣν ἡ ἀνία προξενεῖ, καὶ ἴης δολοφόρος
ὑφέροι ἐνδον τῆς ψυχῆς καὶ δάκνει τὴν καρδίαν,
ὄτε λαμβάνει ἡ στιγμή διάρκειαν αἰῶνος ;*

Σ' ἓνα ποιήμα του ἀπὸ τὰ τελευταῖα του, ποῦ κι αὐτὸ δὲν ξανατυπώθηκε χωριστὰ καὶ εἶναι δυσκολοεύρητο — *Στίλπων* τῶνομά του — ἡ ρομαντικὴ μελαγχολία πλάθει ἓνα μῦθον ἀπὸ τοὺς πιὸ ἄρρωστα καὶ πιὸ μελοδραματικὰ ἐφευρημένους. Ἕνας ἄνθρωπος τὴν πρώτη νύχτα τοῦ γάμου τοῦ αὐτοχτονεῖ· γιατί; Τίς οἶδε, μᾶς λέει ὁ ποιητῆς,

*Τίς οἶδε ποίας ἔτρεφε θνέλλας εἰς τὰ στήθη!
Ναὶ ἦτο λίαν εὐτυχῆς καὶ ἴσως ἐφοβήθη!*

Τέτοια θέματα, ὅσο κι ἂν μᾶς κάνουν τώρα νὰ χαμογελοῦμε, εἴτανε πολὺ συνηθισμένα, κι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μυσοῦ μὲ τοὺς «*Ρολάδες*» του καὶ τοῦ Βινὺ μὲ τοὺς «*Αγαπημένους τοῦ Μομορανοῦ*». Γι' αὐτὸ καὶ τὰ χρησιμοποιοῦσαν μὲ τὸ παραπάνου, ἀθηναῖοι ρομαντικοὶ καὶ ψευτορρομαντικοὶ μὲ τὴν κάλπικη γλώσσα τους*. Μὰ τὸ κακὸ τοῦτο ποιήμα ἔκλεισε μέσα του εἴκοσι στίχους καλὰ στοχασμένους. Εἶναι ἡ ἀπολογία τῆς μελαγχολίας.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (1870-1873) γυρὸ στὸν *Παπαρρηγόπουλο*, καθὼς πάντα συμβαίνει, νεαροὶ στιχοπλόκοι ἀρμαθιάζανε στίχους ἀπάνου σὲ στίχους, μὲ ὅλη τὴν καλὴ διάθεση νὰ μιμηθοῦνε τὴν παπαρρηγοπουλικὴ τέχνη, ὅμως ἀπρὸς αὐτοὺς μὲ κάτι σὰν τὸ χάρισμα ποῦ εἶχε ὁ ποιητῆς καὶ ποῦ ἔκανε καὶ τὰ ψεγάδια του ὑποφερτά. Ἡ ρομαντικὴ μελαγχολία καὶ ὁ λεοπαρδικὸς ἀπελπισμὸς ἄσκημα καὶ ἀνυπόφορα μορφάζουν, πρῶσιδωμένα καὶ μασκαρεμένα. Τῇ σχολῇ τῶν «δλοφυρομένων» βαλθῆκανε τότε νὰ πολεμήσουνε δυὸ κριτικοὶ τοῦ καιροῦ ἐκείνου, ὁ *Ἄγγελος Βλάχος* καὶ ὁ *Μιστριώτης*. Οἱ κριτικοὶ μας μὲ τὰ ὄπλα τους κυρίως σημάδευαν τὴν ἰδέα τῆς μελαγχολίας· ὑποστηρίζανε πὼς εἶναι κρῖμα κάτου ἀπὸ τέτοιον οὐρανὸ καὶ μὲ τέτοιο κλίμα καὶ δὲν ξέρω μὲ ποιοὺς Ἄνακρέοντες καὶ μὲ ποιοὺς Χριστόπουλους νὰ χύνουν οἱ νέοι ποιητῆς ὄλο καὶ «ἐρωτολήπτων καὶ δυσερῶτων δουλικὰ δάκρυα» καὶ νὰ τραβᾶνε τὰ μαλλιά τους καὶ νὰ σκοῦζουν, ἀντὶ νὰ τραγοῦδαν πάντα μὲ γέλια καὶ μὲ χαρῆς. Μὰ κριτικὴ τέτοια εἶναι πιὸ πολὺ ρητορικὴ, παρὰ στοχαστικὴ. Τὸ βαθὺ χαρακτηριστικὸ κάθε μᾶς ποιητικῆς ὁμορφιάς δὲν εἶναι μῆτε πὼς γελᾷ μῆτε πὼς κλαίει, μᾶς πὼς εἶναι μεθυσμένη, καὶ πὼς εἶναι ἐκστατικὴ καὶ ξέρει νὰ μᾶς ξαναδίνη, εἴτε μὲ γέλια, εἴτε μὲ κλάματα, εἴτε καὶ, κανονικώτερα, χωρὶς αὐτὰ, τὸ μεθύσι τῆς καὶ τὴν ἐκστασὴ τῆς. Οἱ νέοι ποιητῆς μας καὶ οἱ μιμητῆς τοῦ *Παπαρρηγοπούλου* γράφανε ἄσκημους καὶ ἄτυχους στίχους, ὄχι γιατί κλαίγανε, ἀλλὰ γιατί δὲν εἶχανε τὴ δύναμη καὶ τὴ χάρη νὰ βροῦνε τὴν ποιήση καὶ νὰ συγκινήσουν μὲ τὸ κλάμα τους. Καὶ τότε ἀκούστηκε ἡ φωνὴ

* Τέτοιο στίς «Ἐχιδνες καὶ Τρυγόνες» τοῦ *Παπαδιαμαντοπούλου* τοῦ φημισμένου ὑστερα Μορέας τὸ ποιήμα «*Λόρος*», πρωτοτυπωμένο ἀπάνου κάτου τὴν ἴδια μὲ τὸ «*Στίλπωνα*», ἐποχῇ.

τοῦ ξεχωρισμένου ψάλτη τῆς μελαγχολίας νά δίνη μέ τούς στίχους του βαρῦ μάθημα στοὺς ἀψυχολόγητους κριτικούς: Καί νά οἱ στίχοι του:

Ὡ σεῖς οἱ ὀνομάζοντες ὑπόκρισιν τὸν θρόνον,
οἱ τὴν μαινάδα ποίησον ἐπευφημοῦντες μόνον,
σεῖς οἱ καλοῦντες ξενικά τὸ δάκρον καὶ τὸν στόνον,
δὲν ἔχετε λοιπὸν φωνήν χειλέων ἀνθρωπίνων;
Ὑπὸ ὄρατον οὐρανὸν ἢ μοῖρα μετεβλήθη,
καὶ ἄλλη πάλλει, ἄστροφος καρδιά εἰς τὰ στήθη;
Ποτὲ δὲν ἐθρηνησατε; Τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος,
ἀποκαλύπτων οὐρανὸν βαθύτερον τῶν ἄλλων,
δὲν φέρει εἰς τὰ στήθη σας τὸν τοῦ ἀγνωστοῦ σάλον;
Ἀηλοῖ εἰσὴν τῆς ψυχῆς ὁ τῆς εἰλαίας κλάδος;
Ἡ καὶ ἂν ἦσθε εὐτυχεῖς, ὑπὸ φιλανθρωπίας
βαθείας δὲν προσεΐδατε στιγμᾶς μελαγχολίας;
Δὲν ἀπηντήσατε ποτὲ τὸν δίσκον ἐπαιδοῦντος,
ποτὲ δὲν ἀπηντήσατε ὡχρᾶν μοσφὴν ροσοῦντος,
πατέρα συνοδεύοντα τοῦ τέκνου του τὸ πτώμα
καὶ δυοπιστοῦντα ἄ εἰς αὐτὸν τὸν Ὑγριστὸν ἀκόμα;
Ὡ! ἔαν ἦσθε εὐτυχεῖς ὑπὸ σκιάων ὁμοίων,
διδάξατε καὶ εἰς ἡμᾶς τοιαύτην εὐτυχίαν!

Ὁ κ. Χ. Ἀννίνος σὲ μελέτῃ του ἀξιοσημείωτη πού τὸ δυστύχημα εἶναι πῶς ἔμεινε ἀτελείωτη ἐκεῖ πού δημοσιεύθηκε * μᾶς ἑωγραφίζει τὸ παραστατικὸ τοῦ ποιητῆ μέ τέτοια λόγια: «Τὸν **Δημήτριον Παπαρηγόπουλον** ἐγνώρισα μῆ τῶν ἡμερῶν, παρουσιασθεὶς πρὸς αὐτὸν ὑπὸ παρατυχόντος φίλου ἐντὸς τοῦ βιβλιοπωλείου Νάκη. Εἰς τὰ βιβλιοπωλεῖα κατ' ἐκείνον τὸν καιρὸν ἐσύχαζον κατὰ προτίμησιν οἱ λόγιοι, τὰ συνηθέστερα δὲ τοιαῦτα κέντρα ἦσαν τὸ εἰρημένον βιβλιοπωλεῖον Νάκη, κείμενον ἐν τῇ ὁδῷ Αἰόλου, ὀλίγον περαιτέρω τῆς Χρυσοπηλαιωτίσης, καὶ τὸ τῶν ἀδελφῶν Περρῆ, ἐν τῇ ὁδῷ Ἐρμού, ἀντικρῦ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως. Μετ' εὐνοήτου συστολῆς καὶ περιεργείας ἅμα ἀνέβλεψα πρὸς τὸν ποιητὴν, οὗ ἡ φήμη ὀσημέραι διεδίδετο καὶ ἐκραταιοῦτο. Ἦτο ἀνήρ τριακοντούτης, ἀναστήματος μετρίου ἢ περιβολῆ τοῦ ἦτο ἀπλή, ἄνευ τῆς ἐλαχίστης ἐκζητήσεως, εἰς τὴν κεφαλὴν δ' ἔφερε πῖλον μέλανα σκληρὸν καὶ στρογγύλον. Ἡ φυσιολογία του δὲ πᾶν ἄλλο ἦτο ἡ ἔλκυστική· οἱ ὀφθαλμοὶ του ἦσαν καστανόφαιοι, μικρὸς καὶ λεπτὸς μύσταξ ἦνθει ἄνωθεν τοῦ χεῖλους του, τὸ δέρμα δὲ τοῦ προσώπου του ἀνώμαλον γενόμενον ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ διεσπαρμένων οὐλῶν ἐξανθημάτων, ἐφαίνετο ἐκ πρώτης ὄψεως ὡσεὶ φέρον ἴχνη εὐλογίας. Εἶχεν ἐν συνόλῳ ἡ μορφὴ του ἂν οὐχί τι τὸ σκαῖόν, τοῦλάχιστον ὅμως τι τὸ τραχὺ καὶ αὐστηρὸν καὶ ἀποκροῦον τὴν ἄμεσον οἰκειότητα. Μ' ἐδέχθη μετὰ ψυχρᾶς καὶ τυπικῆς εὐγενείας καὶ ἀντήλλαξε μετ' ἐμοῦ κοινὸς τινὰς λόγους. Καὶ κατόπιν ὅτε συνέπεσε πολλάκις νά συναντηθῶ μετ' αὐτοῦ ἐν τῷ «**Παρνασσῷ**» ἢ ἐν τῷ γραφείῳ τῆς Εἰσαγγελίας, τὸν εἶδον πάντοτε τηροῦντα πρὸς ἐμὲ καὶ πρὸς ἄλλους τὸ αὐτὸ σοβαρὸν καὶ περιεσταλμένον ἦθος. Ἐν γένει ἐδεικνύετο εἰς τὴν ἀναστροφὴν χαρακτηρὸς σκυθρωποῦ καὶ ἦκιστα ὀμιλητικοῦ. Καὶ ὅμως οἱ ἐγγύτερον γνωρίζαντες αὐτὸν καὶ οἰκειότερον συνδεθέντες, πάντες μῆ φωνῆ διαβεβαίουνσιν ὅτι εἰς τὸν κατ' ἰδίαν βίον ἦτο ἄλλοιός».

Τὴν ὄψη του καὶ τὴν παράστασίν του στὴ ζωὴ δὲν πρόφτασα νά γνωρίσω. Γνώρισα μόνον τὸ μνημα του στὸ ἀθηναϊκὸ κοιμητήρι πού τὴ νύχτα τὸ φώτιζε ἀκόμα ὁ ἴδιος ὁ φανὸς πού εἶχε διαλέξει θέμα του ὁ ποιητὴς γιὰ νά βροντοφω-

* **Δημήτρ. Παπαρηγόπουλος.** Ἐντυπώσεις καὶ Ἀναμνήσεις ὑπὸ Χ. Ἀννίνου. «Ἄστυ»— Ἰανουάριος— Φεβρουάριος 1898.

νήση με τούς πιό βαρύθυμους και τούς πιό φημισμένους στίχους τήν πικρότατη πού είχε τής ζωής αντίληψη. Καθώς πρωτοήρθα στην 'Αθήνα, δυό χρόνια ύστερ' από τὸ θάνατό του, ρομαντικός ονειροπλέχτης, με τήν ἄδεια μου τότε σκέψη τήν παραφουσκωμένη μονάχα με τὸ θολὸ τὸν ἄερα τής παπαρρηγοπουλικῆς ἀτελεισίας, νόμιζα χρέος μου συχνά πικρὰ νὰ πηγαίνω στὸν τάφο τοῦ ποιητῆ, κι ἀπάνου του νὰ στέκω ρεμβαστῆς δλόκληρην ὥρα, σὰ νὰ θρηνοῦσα τὸ μάταιο τοῦ κόσμου, και νὰ συντρόφευα τὸν ὕπνο τὸν ἀξύπνητο μιᾶς ἀγάπης μου, ἀγάπης πού μου εἶτανε μαζὺ τόσο σιμὰ και τόσο μακρὰ μου, ἀπίστευτα στὰ πόδια μου κοιμισμένη, ὅμως ἀθώρητη παντοτεινά. Ὁ τάφος εἶτανε ἀπλὸς και συμπαθητικὸς. Φραγμένος με σιδερένια κάγκελα, φυτεμένος με ἱτιές και με κυπαρίσσια, μ' ἓνα μαῦρο σταυρὸ και με τῶνομα **Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος** ἀπάνου του ἀσπροχάραχτο. Μιὰ πρασινάδα τὸ χᾶϊδενε, νεράκια τοῦ κρυφομουρμουρίζαν, πουλιὰ τοῦ κελαϊδοῦσαν. Εἶταν ἄξιο τοῦ ποιητῆ. Ὡστὸ μεταξὺ λησμονήθηκε ὁ **Παπαρρηγόπουλος**, κάτι πιό πολὺ· στάθηκε παράμερα, γιὰ νὰ περάσουν ἄλλοι, στὸ τέλος μπήκε στὸ ράφι· τέτοιος ὁ νόμος τῶν ἀνθρώπων. Ὡστερ' ἀπὸ χρόνια, ξαναπέρασα κάποτε ἀπὸ τὸ μνήμα του. Εἶχε χαθῆ τὸ περιβολάκι. Κάποιος ὑποχρεωτικὸς — μὰ πόσο ἀσυλλόγιστος! — κληρονόμος σοφίστηκε νὰ ἐξοφλήσῃ τὸ χρέος του μὴ γιὰ πάντα πρὸς τὴ μνήμη τοῦ ποιητῆ, χτίζοντάς του πέτρινο τάφο με πέτρινο σταυρὸ, ἀπάνου σὲ σχέδιο ἀπὸ τὰ κοινότερα και τὰ πιὸ ἀσήμαντα. Καὶ τὸ χειρότερο: στὴν ἐπιτάφια πλάκα σκαλισμένο ἀνάλατο ἀδιάβαστο ἐπίγραμμα σὲ γλῶσσα και σὲ στίχο ἀρχαῖα, βγαλμένο ἀπὸ τὸ συρτάρι ποιὸς ξέρει ποιοῦ δασκάλου! Ἐπίγραμμα γιὰ τὸν ποιητῆ πού ἔφτανε, στὰ τυφλὰ ψάχνοντας μέσα στοὺς στίχους του νὰ τοῦ βρῆς τὸ ταιριαστότερο ἐπιτύμβιο πού θὰ μποροῦσε νὰ σκαλιστῆ στὸ μνήμα μιᾶς ζωῆς σὰν τὴ δική του. Ἄς μποροῦσε νὰ δώσῃ τώρα στὸ νεκρὸ τὸ πρόχειρό μου τοῦτο σημεῖωμα κάτι σὰν ἀπὸ τὸ πρῶτο μνήμα του τὸ περιβολίσιο!

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

